

УДК 904:391.7–035.56(477) “01/04”

КІСТЯНІ ПРИКРАСИ В АРХЕОЛОГІЧНИХ КОМПЛЕКСАХ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Володимир ПРОКОПІВ

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна,
e-mail: prockopiv@gmail.com*

Охарактеризовано кістяні вироби черняхівської культури, які використовували в якості прикрас. Представлено найхарактерніші їх види, наведено хронологічні межі їх побутування та ймовірні шляхи поширення серед племен черняхівської культури.

Ключові слова: кістяні прикраси, підвіски, амулети, браслети, черняхівська культура.

Окреме місце серед виробів із кості та рогу посідають речі, які можна трактувати як прикраси. Звичайно, поширення цих предметів не можна порівняти з поширенням кістяних знарядь чи гребенів, проте навіть невелика їх кількість несе в собі відомості про духовну сферу черняхівської культури та рівень розвитку тогочасного косторізного ремесла.

Прикраси з кості за своїми типологічними відмінностями поділяють на такі групи: амулети, виготовлені з зубів та іклів звірів, рогові пірамідальні підвіски, підвіски-гребінці, кістяне намисто, “браслети” з розетки рогу оленя та кістяні кільця (персні).

Найтиповішою групою кістяних прикрас є *амулети*, виготовлені з іклів диких звірів (рис. 1, 1). Такі речі були знайдені на пам'ятках черняхівської культури в Одаї, Романківцях, Ружичанці, Фурманівці, Привольному, Черняхові, Косанові, Компанійцях, Біленькому, Великій Бугаївці, Маслові, Чернелові-Руському. Аналогічні їм знахідки представлені на пам'ятках зубрицької та вельбарської культур.

Найчастіше такі амулети виготовлені з іклів дикого кабана, хоча бувають приклади використання зубів ведмедя як, наприклад, кістяна підвіска на бронзовому колечку з Косанівського могильника [Кравченко, 1967, с. 91]. Їх розміри – 7–11 см. У своїй основі вони мають просвердлений отвір для нанизування на нитку або дріт. На черняхівських пам'ятках були виявлені знахідки зі слідами окису міді або бронзи, а на могильнику Романківці – уламок бронзової листової обкладки разом із одним з двох іклів, що лежали між ногами покійника [Никитина, 1996, с. 76]. Вони належали дикій тварині і, мабуть, були

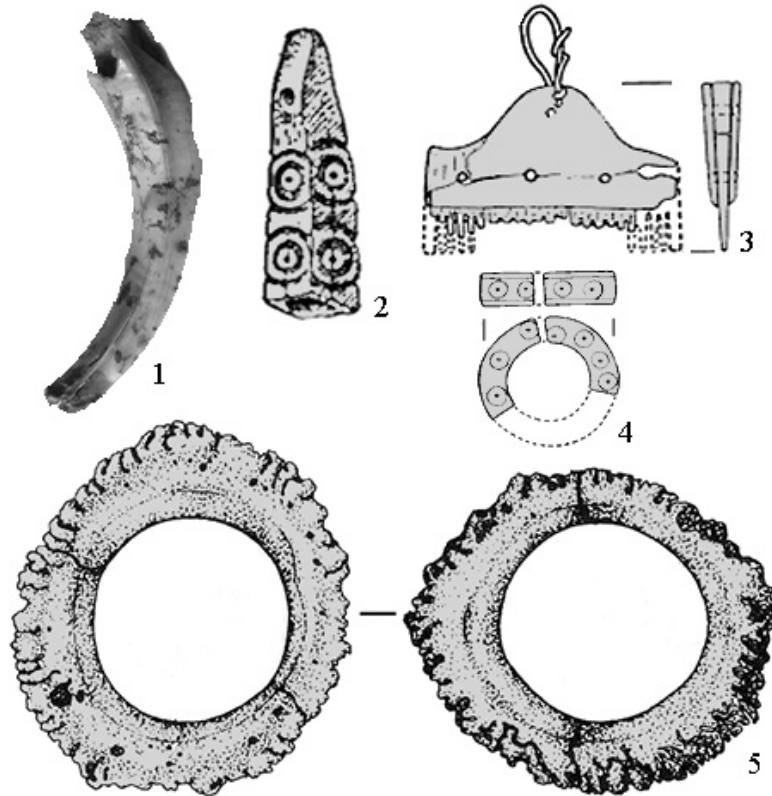

Рис. 1. Кістяні прикраси черняхівської культури: 1 – амулет-ікло; 2 – підвіска; 3 – гребінець-підвіска; 4 – кільце (наручна прикраса); 5 – “браслет”.

елементами якоїсь прикраси, залишки якої представлені уламком бронзової пластинки. Кістяні підвіски були покриті окисом міді. Відомий також екземпляр, оправлений у бронзу, з Привольного [Магомедов, 2001, с. 73].

Більшість дослідників схиляються до думки, що такі амулети використовували як обереги і вони були пов'язані з фетишистськими віруваннями тодішнього населення. Проте знахідки зі слідами бронзової обкладки як, наприклад, у Привольному, можуть свідчити, що ці вироби були частиною прикраси і мали, окрім сакрального, ще й декоративний зміст. Варто зауважити, що вони трапляються як у дорослих, так і в дитячих похованнях, наприклад, у Компанійцях (пох. 75) [Некрасова, 2006, с. 111].

Про поширення таких виробів у черняхівській культурі існують різні думки. Зокрема, Б. Магомедов погодився з припущенням А. Коковського, який пов'язав їх із сарматською традицією [Магомедов, 2001, с. 73]. На підтвердження цієї гіпотези він акцентував, що такі знахідки не характерні для

Центральної Європи. Якщо поглянути на карту їх поширення, то вони наявні, окрім черняхівських, також на вельбарських і зубрицьких пам'ятках. У липицькій та зарубинецькій культурах знахідки таких предметів досі не відомі.

Хронологія таких виробів є досить широкою. Для черняхівської культури О. Гопкало датує їх часом не раніше останньої третини IV ст. [Гопкало, 2008, с. 80]. На могильнику Одая амулет був знайдений у комплексі з фібулою, що, за А. Амброзом, належать до IV ст. [Амброз, 1966, с. 70]. До цього ж століття віднесла могильник його дослідниця Г. Нікітіна [Никитина, 1996, с. 25]. Ікла з бронзовою обкладкою з могильника біля станції Романківці, за знахідкою фібули, належать до другої половини IV ст. Не раніше кінця III – початку IV ст. датована кістяна підвіска з ікла ведмеда на бронзовому колечку, знайдена на Косанівському могильнику [Кравченко, 1967, с. 114].

Ще однією групою виробів, які використовували як нашійні прикраси, є кістяні *пірамідоподібні підвіски* (рис. 1, 2). Відомі вони на багатьох черняхівських поселеннях і могильниках з Незвисько, Башмачки, Великої Бугаївки, Великої Снітинки (дві цілі і 17 заготовок), Гаврилівки, Дерев'яної, Данчен, Журавки, Нагірного II (на бронзовій пластині), Черняхова, Костянця, Віл Яругських, Ромашків, Турії, Грушевки, Ново-Олександрівки, Лохвиці, Максимівки, Кам'янки-Анчекрак і т. д. Аналогії відомі на території Румунії та Молдови (Барча, Бирлад-Валя Сяке, Лунка). Поза ареалом поширення черняхівської культури їх знахідки трапляються на широкому просторі Центральної, Північної і Східної Європи, досягаючи навіть Британських островів [MacGregor, 1985, p. 109], заселених у римський час германськими племенами [Магомедов, 2001, с. 72].

Основним матеріалом для виготовлення таких підвісок був ріг оленя. Розміри їх невеликі – близько 5–7 см. Біля вершини завжди наявний отвір для нанизування. На Черняхівському могильнику знайдено екземпляр з бронзовим дротяним кільцем, що було протягнуте через отвір у верхньому вузькому краю пірамідки [Петров, 1964, с. 112]. Підвіска зі слідами від бронзового кільця була знайдена й на могильнику в Ново-Олександрівці [Брайчевская, 1960, с. 169]. На бічних гранях цих виробів зазвичай нанесено орнамент у вигляді концентричних кружечків.

Щодо походження пірамідоподібних підвісок є декілька думок. Г. Діакону пов'язував їх походження з сарматами [Diaconu, 1966, s. 362]. Й. Вернер показав, що ці вироби з'явилися під впливом римських металевих амулетів у вигляді палиці Геракла, підтвердженням чого є напис на знахідці з Кельна: DEO HER[CVL]I. Концентричні кружечки на рогових амулетах, на його думку, стилізовано зображають сучки палиці. В германському середовищі ці амулети-обереги були пов'язані з місцевим богом грому Донаром-Тором, у міфічній

18 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2013. Випуск 17
постаті якого є помітні деякі паралелі з греко-римським Геркулесом [Магомедов, 2001, с. 72].

І. Винокур пов'язував орнамент таких підвісок з солярною символікою [Винокур, 1972, с. 137]. Він зазначив, що кількість солярних знаків на деяких з них становить 12. Тож, на його думку, тут простежується ідея 12-ти сонячних місяців у році. Варто зауважити, що подібний циркульний (солярний) орнамент притаманний також іншим виробам черняхівської культури. У Чернелові-Руському був знайдений кістяний трискладовий гребінь, орнаментований трьома концентричними великими багатократними кільцями і двома рядами маленьких колечок, а також клітинкою в центрі гребеня [Герета, 1995, с. 156]. Свідченням місцевого виробництва пірамідальних кістяних підвісок є косторізна майстерня, залишки якої знайдені на поселенні Велика Снітинка. Тут ці вироби представлені на різній стадії готовності, аж до завершених екземплярів [Магомедов, 1992, с. 107].

О. Гопкало датує появу пірамідальних підвісок не раніше другої третини IV ст., проте вважає імовірним, що їхнє виробництво в черняхівському ареалі могло початися й раніше [Гопкало, 2008, с. 79–80]. В одному з поховань Черняхівського могильника таку прикрасу супроводжували дві фібули: підв'язного типу з чотиривитковою пружиною та арбалетного типу зі залізною віссю та багатовитковою пружиною [Сымонович, 1967, с. 18]. Такі фібули, за А. Амброзом, датують серединою IV ст. [Амброз, 1966, с. 70–72]. Про належність цього поховання до пізнього етапу існування черняхівської культури свідчить й західна орієнтація поховання. Косанівський могильник, де також виявлена знахідка пірамідальної підвіски, датується часом не раніше IV ст. Отже, такі кістяні вироби побутували в черняхівській культурі протягом IV ст.

Як нашійні прикраси використовували й *гребінці-підвіски* (рис. 1, 3). Вони трапляються рідше, ніж інші, і відомі лише з таких пам'яток, як Київ, Журавка, Черняхів-Ромашки, а також на черняхівських пам'ятках Молдови та Румунії (Бирлад-Валя Сяке, Петроаселі) [Гопкало, 2008, с. 79].

Гребінці-підвіски за формою подібні до звичайних кістяних гребенів, проте значно поступаються їм у розмірах. Їхня ширина не перевищує 5,5 см. На спинці розміщений отвір, куди протягали дротове кільце для підвішування. За своєю конструкцією вони, як і звичайні, бувають як одношарові (Київ) [Гопкало, 2008, с. 79], так і тришарові.

Гребені з плічками, форма яких повторюється у гребенях-підвісках, з'явилися в IV ст. Підвіска з Києва була знайдена у комплексі з воїнською фібулою з видовженою ромбічною ніжкою, яка датується не раніше другою половиною IV ст. Думки, що ці вироби виникають з середини IV ст., дотримується й дослідник черняхівських гребенів Р. Шишкін [Шишкін, 2002, с. 246]. Зважаючи на хронологію виникнення, подібність до прототипів, а також

відсутність таких предметів у синхронних культурах, є підставою вважати черняхівське походження цих підвісок.

До групи прикрас належать кістяні “браслети” (рис. 1, 5). Відомі вони на черняхівських пам’ятках України (Дем’янів II, Одая), Румунії (Данчени, Тиргшор, Бирлад-Валя Сяке), а також на пшеворських пам’ятках Польщі.

Виготовлені кістяні “браслети” з основи рогу (розетки) оленя або лося. Підставою вважати ці вироби браслетами стала знахідка одного з них на кисті руки людського скелета в Тиргшорі [Diasonu, 1965, s. 223]. На думку Б. Магомедова, невеликі розміри предметів (діаметр отвору зазвичай 5–6 см) дають підстави припустити їх використання в якості амулетів [Магомедов, 2001, с. 74–75]. Такого ж погляду дотримувався А. МакГрегор, хоча зауважив, що деякі автори припускають можливість застосування цих виробів не тільки як амулетів, а й браслетів [MacGregor, 1985, p. 109].

Кістяні “браслети” трапляються, головню, на пам’ятках IV ст. Зокрема, на поселенні Дем’янів II, де виявлено такий екземпляр, за аналізом знайденого інвентарю він датується кінцем III–IV ст. [Козак, 2005, с. 342–343]. До IV ст. відносять аналогічні знахідки в комплексах пшеворської культури Польщі. [Магомедов, 2001, с. 74]. Як відомо, у Бирлад-Валя Сяке, де було знайдено кістяний “браслет”, відкрито залишки косторізної майстерні [Musteata, Pora, 2009, s. 34–50]. Можливо, це свідчить про їх місцеве виробництво.

Наступну групу виробів становлять кістяні *кільця*, які могли використовувати в якості наручних прикрас (рис. 1, 4). Вони є досить рідкісними знахідками. Відомі екземпляри з могильників у Черняхові [Петров, 1964, с. 97] та Привольному [Кухаренко, 1955, с. 136–138]. Ще один зразок трапився на поселенні в Солонцях Ужгородського району [Котигорошко, 1987, с. 189]. Подібні до черняхівських є кістяні кільця з вельбарського могильника в Дитиничах. Чи використовували ці вироби саме як персні, достовірно не відомо, тим паче, що в цей час поширюються аналогічні вироби з металу.

Хронологію таких виробів визначити важко. На жаль, немає достатніх відомостей про датування кістяного персня з Черняхівського могильника. Знахідки з Привольного та Солонців відносять до III–IV ст.

Частими знахідками на пам’ятках римського часу є *намистини*. Основним матеріалом для їх виготовлення було скло, сердолік і камінь, а кістка слугувала радше винятком. Однак декілька кістяних екземплярів все-таки знайдено на пам’ятках Великі Бірки, Ромашки і Маслово. Широкий ареал таких знахідок (Західне Поділля, Подніпров’я) не дає підстав вважати їх виробництво локальною особливістю. Кістяні намистини мали вигляд шестигранної призми. Така форма для цих виробів є нетиповою, оскільки більшість сердолікових та скляних прикрас є 14-гранними. На поселенні Великі Бірки кістяна намистина

була знайдена в комплексі з гребенем зі заокругленою спинкою, що датується III – серединою IV ст. [Герета, 1995, с. 144–146].

До категорії прикрас варто відносити також *предмети для ігор*. Підставою для цього є знахідки таких речей у складі оздоб чи ритуальних виробів. На пам'ятках Войтенки, Кринички і Данчени трапилися астрагали з просвердленими отворами для підвішування. На могильнику Данчени виявлено кістяний кубик для гри в кості в бронзовому окутті. За О. Гопкало, такі вироби треба датувати не раніше кінця III ст. [Гопкало, 2008, с. 79].

Кістяні прикраси є хоча й малочисельними, однак досить різноманітними знахідками. Отже, кістка, як сировина, ще не втратила свого значення в першій половині I тисячоліття н. е. Складність виготовлення деяких груп цих виробів підтверджує доволі високий розвиток косторізного ремесла в черняхівському середовищі. Аналогічні до черняхівських зразків трапляються і на європейських територіях, заселених варварськими племенами. Тож імовірно, що поширенню таких виробів в черняхівській культурі посприяв германський чинник. Безсумнівно, вони були продуктами місцевого виробництва, що підтверджують знахідки напівфабрикатів та готових екземплярів на косторізних майстернях. Найбільша кількість їх датована IV ст., тобто періодом розквіту черняхівської культури.

Для археологів знахідки кістяних прикрас можуть слугувати певним індикатором для визначення культурної належності досліджуваних пам'яток, оскільки більшість із них є характерними тільки для черняхівської культури. Загалом, проблема вивчення кістяних виробів потребує подальшого дослідження, зокрема, для їх класифікації і більш точної хронології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

1. Амброз А. Фибулы юга Европейской части СССР II в. до н. э. – IV в. н. э. // САИ. – М., 1966. – Вып. Д1-30. – 142 с.
2. Брайчевская А. Черняховские памятники Надпорожья (по материалам раскопок и разведок И. М. Фещенко, А. В. Бодянского и автора) // МИА. – М., 1960. – № 82: Черняховская культура. – С. 148–191.
3. Винокур І. Історія і культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е. – К., 1972. – 180 с.
4. Герета І. Нові пам'ятки Західного Поділля в світлі проблем черняхівської культури // МДАПВ. – 1995. – Вип. 6. – С. 144–163.
5. Гопкало О. Бусы и подвески черняховской культуры. – К., 2008. – 252 с.
6. Козак Д. Етнічна історія Волині й Галичини в ранньоримський час // АДЛУ. – 2005. – Вип. 8. – С. 322–345.
7. Котигорошко В. Жертвенник III–IV вв. н. э. у села Солонцы // СА. – 1987. – № 2. – С. 176–191.

8. *Кравченко Н.* Косановский могильник (по материалам раскопок В. П. Петрова и Н. М. Кравченко в 1961–1964 гг.) // МИА. – М., 1967. – № 139: История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры / под ред. Б. А. Рыбакова. – С. 77–135.
9. *Кухаренко Ю.* Поселение и могильник полей погребений в селе Привольном // СА. – 1955. – Вып. 22. – С. 125–152.
10. *Магомедов Б.* Велика Снітинка 2 – поселення гребінників III–IV ст. н. е. // Стародавнє виробництво на території України. – К., 1992. – С. 94–116.
11. *Магомедов Б.* Черняховская культура. Проблема этноса. – Люблин, 2001. – 290 с.
12. *Некрасова А.* Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. – Киев, 2006. – С. 87–200.
13. *Никитина Г.* Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии. – М., 1996. – 182 с.
14. *Петров В.* Черняховский могильник на (по материалам раскопок В. В. Хвойки в 1900–1901 гг.) // МИА. – М., 1964. – № 116: Древности эпохи сложения восточного славянства. – С. 53–117.
15. *Сымонович Э.* Новые работы в селе Черняхове // МИА. – М., 1967. – № 139: История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры / под ред. Б. А. Рыбакова. – С. 5–27.
16. *Шишкин Р.* Хронологические признаки трехслойных гребней черняховской культуры // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 244–246.
17. *Diaconu G.* Spatsarmatische Elemente in der Sintana de Mures – Tscherniachov-kultur // Dacia. – București, 1966. – Vol. 10. – P. 357–364.
18. *Diaconu G.* Tirgsor. Necropola din Secolele III–IV e. n. – București, 1965. – 290 p.
19. *MacGregor A.* Bone, Antler, Ivory and Horn: Technology of Skeletal Materials Since the Roman Period. – Toronto, 1984. – 245 p.
20. *Musteata S., Popa A.* Antler Manufacturing in Moldova In Santana de Mures – Cernjachov Culture // Ostrogothica. Археология Центральной и Восточной Европы позднеримского времени и эпохи Великого переселения народов: сборник научных трудов к 10-летию Германно-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. – Харьков, 2009. – С. 34–50.

Стаття: надійшла до редакції 15.10.2013

прийнята до друку 10.11.2013

**BONE JEWELRIES IN ARCHAEOLOGICAL COMPLEXES
OF CHERNIAKHIV CULTURE**

Volodymyr PROCKOPIV

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: prockopiv@gmail.com*

Bone wares of Cherniakhiv culture, which were used as ornaments are characterized in the article. Their most characteristic kinds are presented and the chronological boundaries of their existence and potential pathways among the tribes of Cherniakhiv culture are given.

Keywords: bone jewelry, pendants, amulets, bracelets, Cherniakhiv culture.

**КОСТЯНЫЕ УКРАШЕНИЯ В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ КОМПЛЕКСАХ
ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ**

Владимир ПРОКОПИВ

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина,
e-mail: prockopiv@gmail.com*

Охарактеризованы костяные изделия черняховской культуры, которые использовали в качестве украшений. Представлены наиболее характерные их виды, приведены хронологические рамки их бытования и возможные пути распространения среди племен черняховской культуры.

Ключевые слова: костяные украшения, подвески, амулеты, браслеты, черняховская культура.